

НАЧИНОТ, ВРЕМЕТО И ВИДОТ ВО ЗАВИСНО-СЛОЖЕНИТЕ ТЕМПОРАЛНИ РЕЧЕНИЦИ ВО МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК

Во научните истражувања за македонскиот литературен јазик многу напишано за односот меѓу глаголскиот вид и временските форми на минатите времиња, имено за минато-определено свршено време, или аорист, и минато-определено несвршено време, или имперфект. Добро се знае дека иако потенцијално има четири форми, аорист и имперфект од една страна, и свршен и несвршен вид од друга страна, во практиката има силна тенденција аористот да биде формиран од глаголи од свршен вид, а имперфектот да биде формиран од глаголи од несвршен вид, што не е случај обично во модалните реченици, како што се нереалните условни реченици со *ке*, кои обично имаат имперфект од глаголи од свршен вид.

Во современиот јазик формите на аористот од глаголи од несвршен вид не играат многу активна улога иако Конески, Фридман, Лаут и други ни дава доста докази дека такви примери постојат во литературниот јазик.

Употребата на глаголскиот вид во формите на имперфектот е многу интересна тема за истражување. Досега дискусиите за имперфектот, особено од глаголи од свршен вид, ја третираат употребата на оваа глаголска форма во посебни контексти, на пример употребата во нереални условни реченици, употребата во таканареченото минато-идно време и употребата во случаи во кои се искажува или повторливост или вообичаеност. Тие трудови воопшто не го обработуваат ни значењето на свршениот вид во овие реченици ниту пак можните контрасти со имперфектот од глаголи од несвршен вид.

Во овој реферат јас ќе изнесам еден случај во кој потенцијално има контраст меѓу двете форми на имперфектот, имено ќе зборувам за реченици кои искажуваат повторливост и вообичаеност. Отсега за тие реченици ќе го употребувам терминот *минајќо-ишерајќивни* реченици. Овде ќе ѝ посветам посебно внимание на употребата на видот во подредената дел-реченица во која се појавуваат сврзниците *кога*,

ишом, ако и *ош* како. Исто така ќе дадам неколку споредби со слични случаи во бугарскиот јазик.

Пред да почнам со анализа треба подетално да ги опишам термините *начин* и *вид* и значењето на итеративноста. Аронсон во својата важна статија за односот меѓу видот и начинот во бугарскиот јазик, менувајќи ги дефинициите на Јакобсон, покажа дека глаголските категории вид и начин се многу тесно поврзани. Двете категории го карактеризираат дејството, но по различни мерила. Категоријата *начин* претставува својство или квалитет на дејството, т.е. објективно го оценува дејството како реално, остварено дејство, индикатив, или нереално, неостварено дејство, модално. Овде треба да нагласам дека оваа дефиниција не се согласува со дефиницијата на начинот од Јакобсон. По негово мислење категоријата *начин* субјективно го оценува дејството. Ако се употреби дефиницијата на Аронсон, произлегува дека идните дејства, било од гледна точка на сегашниот момент или од гледна точка на минатиот момент ги третираме како модални. Според Аронсон и други категоријата *вид* искажува квантитет на дејството; таа некако го ограничува дејството. За ова мое излагање ќе ја земам дефиницијата на видот од Јакобсон, којашто ја дава Фридман (1977:6), имено: свршениот вид искажува комплетност на дејството или претставува серија на дејства како целина. Тој го потенцира крајот на дејството. Несвршениот вид искажува дејство без оглед на тоа дали е дејството завршено или не. Поради тоа глаголите од несвршениот вид често искажуваат трајност или итеративност. Значи, свршениот вид искажува свршеност, а несвршениот вид искажува процес.

Аронсон вели и дека постојат случаи во кои разликата меѓу видот и начинот се неутрализира. Имено, една подредена дел-реченица може да има модално условно значење или итеративно значење, на пример:

Every day he would play soccer when/if he lived in Skopje.

Дали првата дел-реченица ќе ја сфатиме како условна или итеративна ќе зависи од сврзникот на подредената дел-реченица. На крајот на рефератот ќе зборувам пак за овој пример.

Аронсон вели дека всушност постои една категорија, која може истовремено да искажува и квалитет (начин) и квантитет (вид) на дејството. Оваа категорија тој ја именува *tanner*. За нас овде е најважен неговиот доказ дека итеративните дејства содржат во себе и реалност и модалност.

Анализирајќи ги итеративните дејства од една страна, доаѓаме до заклучок дека се тие реално остварени, свршени, на пример:

1. Само од време на време ќе пукнеше по некоја пушка во селото.

Тука не може да се мисли дека:

1. *Само од време на време ќе пукнеше по некоја пушка ... ама не пукна.

Од друга страна пак, минато-итеративните реченици содржат во себе и потенцијална модалност. Иако дејството се случило многу пати во минатото може да се претпостави дека барем еднаш во минатото ова дејство не се случило, на пример:

2. Тој секој ден ќе дојдеше, ќе ја земеше книгата и ќе решаваше задачи, ама тој ден не дојде.

Дефиницијата на итеративност е дадена од Чунг и Тимберлек. Во нивната статија добро се објаснува фактот, дека итеративното дејство во себе содржи спротивност, т.е. претставува целосно дејство во кое е содржан број на одделни, исти дејства. Според нив: итеративните дејства претставуваат многукратно исти под-дејства, кои се повторуваат во факторот време. Таквите дејства имаат сложена структура, во која секое посебно дејство се вклопува во едно поголемо над-дејство.

Ако разгледаме некои примери од македонската литература ќе видиме дека најчесто во подредената дел-реченица има имперфект од свршен вид. Кирил Конески, во својата дисертација наброи повеќе од две илјади примери со временските сврзници *кога*, *ишом* и други, со минато-итеративно значење, од кои само околу двесте се формирани со глаголи од несвршен вид.

Наша цел овде е да покажеме зошто најчесто се избира глагол од свршен вид и од што сè зависи употребата на двете форми – свршена и несвршена. Грејс Филдер, во своите истражувања во областа на бугарскиот јазик покажа дека значењето на сврзниците игра важна улога во изборот на глаголскиот вид. Во бугарскиот јазик сврзникот *кога* може да стои сам со самостоен глагол од свршен вид без употребата на честица. Поради тоа, сврзникот се употребува со двете форми, на пример:

3. Когато свършаше/свършеше работата, връщаше в къщи.

Во бугарскиот јазик сврзникот *ишом* исто се употребува со двете форми, но очевидно луѓето повеќе избираат глагол од свршен вид, на пример:

4. Штом *свршаше/свршеше работата, вршаше в кшти.

Сврзникот *ако* се употребува само со имперфектот од свршен вид, на пример:

5. Ако *свршаше/свршеше работата...

Според Филдер значењето на сврзниците и поврзаноста меѓу двете дел-реченици влијаат врз изборот меѓу двете форми. Најзиниот термин *connectedness* (поврзаност) е во тесна врска со значењето на терминот *manner*. Филдер претпоставува дека значењето на терминот *поврзаност* се протега и на темпоралната и на модалната оска. Штом постои потесен причински и временски однос меѓу двете дел-реченици, шансата е поголема да биде употребен глагол од свршен вид. Сврзникот *кога* главно има временско, а не модално значење, што значи дека *кога* се однесува неутрално спрема гореспомнатиот причински однос. Со овој сврзник може да се искажуваат дејства кои се случуваат истовремено или без посебно значење на последователноста на дејствата. Поради тоа, сврзникот *кога* се употребува со глаголи и од свршен и од несвршен вид. Сврзникот *ако*, меѓутоа, има главно модално значење и јасно искажува причински однос меѓу двете дел-реченици. Се употребува само со глаголи од свршен вид. Меѓу овие два сврзника – од една страна неутралниот *кога* и од друга страна модалниот *ако* се наоѓа сврзникот *што*. Иако најчесто се употребува со глаголи од свршен вид, овој сврзник може да се употреби со имперфект од несвршен вид бидејќи модално-причинскиот однос не е секогаш напивно искажан во реченицата.

Во македонскиот литературен јазик има многу сличности со покажаните примери во бугарскиот јазик, но поради тоа што постојат разлики меѓу морфолошките правила во овие два јазика, ситуацијата во македонскиот јазик изгледа малку посложена. Македонскиот сврзник *кога* не е ист со бугарскиот сврзник *кога*: сврзникот *кога* се употребува само со глаголи од несвршен вид. Ако се употреби со глаголи од свршен вид треба да ја повика на помош честичката *ке*. Сите бугарски примери во излагањето на Филдер имаат во главната дел-реченица имперфект од несвршен вид. Меѓутоа во моите примери има многу случаи во коишто е употребена честичката *ке* плус имперфект од свршен глагол. Сега ќе разгледам под какви се услови наоѓам глаголи од свршен и несвршен вид во подредената дел-реченица. Кога ќе зборувам за глаголи од свршен вид, ќе го ограничам значењето на терминот само на глаголите што имаат две форми. Се согласувам со Аронсон, кој вели дека глаголите само со една форма не се наоѓаат во опозицијата на свршен/несвршен вид.

Во реченици со сврзникот *ке* и со глагол кој покажува итеративно дејство а во случаи кога дејствата во двете дел-реченици се случуваат истовремено – секогаш е употребен имперфект од несвршен вид, на пример:

1. Спасија беше висока и главата ја држеше малку напред.
Таа кога одеше по селските куќи ... ништо не зборуваше.
(Фотев:26)
2. [Трена] кога им даваше на дечињата нешто, се правеше како да се чува од другите. (Фотев)

Употребата на несвршениот вид во овие реченици се согласува со нашата дефиниција на несвршениот вид, која кажува дека несвршениот вид означува неизвршеност на дејството.

Има само уште еден случај во кој имперфектот од несвршените глаголи стои зад сврзникот *кога*: имено, се работи за случај во кој нема јасно искажано причински однос меѓу двете дел-реченици, ниту пак е важно дали дејството во подредената дел-реченица се случило пред дејството во главната реченица, на пример:

3. А приквечер кога започнуваше првиот мрак да ... покрива градот, тој ќе ги чуеше леките стапки на тетка Марија, тивкото крикање на скалата и најпосле на вратата ќе се појавеше тетка Марија.

Бидејќи тука дејството во главната дел-реченица не е во зависност од тоа што дејството во подредената дел-реченица веќе е свршено, за очекување е да биде употребен имперфект од несвршен вид.

Во следниве примери ќе покажам дека во случаи во кои е употребено *кога* плус честичката *ке* со имперфект од свршен глагол постои поврзаност меѓу двете дел-реченици, имено дејството во подредената дел-реченица треба да се заврши пред да почне дејството во главната реченица, на пример:

4. Забележа дека секогаш кога свадбената врева ќе му се приближеше и целиот ќе го обвиеше, во него одеднаш повторно се будеше онаа потреба за расплачување од која, понекогаш, одвај се воздржуваше.

Овде јас би констатирала дека значењето на сврзникот *кога* не се разликува многу од значењето на *ако*, бидејќи тука јасно има не само временски однос, туку и модален причински однос меѓу двете дејства.

Во последниов пример причинскиот однос е многу послаб:

5. Кога ќе разденеше во снегот наоѓавме завеани зајаци, и лисици...

Овде е јасно дека имперфектот ја искажува итеративноста, а свршениот вид го искажува редот на дејствата. Да го имавме тука сврзникот *кога* плус глагол од несвршен вид, што е возможно, ќе имавме друг временски однос, имено истовремени дејства.

Филдер не сретнала примери со сврзникот *ако* плус глагол од несвршен вид, но ѝ било речено дека такви примери би можело да се најдат. Во македонскиот јазик, меѓутоа, иако почесто се случува сврзникот *ако* да биде употребуван со глагол од свршен вид, Минова-Ѓуркова покажа дека постојат доста примери со имперфект од несвршен вид со минато и повторливо значење, на пример:

6. Ако некој запрашуваше, тој сеедно ја повторуваше својата приказна.

Изгледа дека тука причинскиот однос се ослабува поради зборот *сеедно*. И да не го запрашаше, тој исто ќе зборува. Можеби кога *ако* се употребува со глагол од несвршен вид сврзникот се доближува до значењето на темпоралниот сврзник *кога* и губи многу од своето модално значење.

Во речениците со сврзниците *ако*, *што*, и *ојкако* многу почесто се употребуваат глаголи од свршен вид. Во тие реченици многу тесен е причинскиот и временскиот однос меѓу двете дел-реченици. Имено, дејството во главната дел-реченица многу зависи од свршеноста на повторливото дејство во подредената дел-реченица, на пример:

Со *ако*:

7. Ако се доближевме до нив, стражарите нè гонеа.
(Минова-Ѓуркова 1967:130)

8. Ако само малку ја нарушев правилноста поради расејаност или поради каква било моментна пречка, го чувствував тоа како непростима грешка.

со *што*:

9. Штом ќе се најдеш, ќе легнеш да спие.

10. Штом ќе му удриш шлаганица, тој најмалку тројно се огилакаше. (Чашуле, Усикова 1985:99)

со *ојкако*:

11. Откако ќе го испразневме полето ... одевме в орман.

12. Откако ќе го прегледаше весникот, тој ќе запалеше цигара и ќе полежеше малку така замислен.

Аронсон вели дека можеби категоријата *mappeг* е една лингвистичка универзалија, ама интересно е дека во македонскиот јазик има разлика меѓу следниве две реченици:

13. а. Кога живееше во Скопје, играше фудбал.

- б. Да живееше во Скопје, ќе играше фудбал.

Во првиот пример нема *ќе* ни во главната ниту во подредената дел-реченица бидејќи тука имаме стативни глаголи кои означуваат не повторливост, а вообичаеност. А ситуацијата се менува со други глаголи, на пример:

14. а. Кога ќе ја испушеше цигарата, ќе легнеш да спие.

- б. Да ја испушеше цигарата, ќе легнеш да спие.

Ова мое истражување е само почеток. Треба поопстојно да разгледам други примери, и подетално да го обработам видот и во главната дел-реченица. Уште едно интересно прашање е: какви разлики има во структурата на речениците кои искажуваат вообичаеност, а не повторливост. Би било интересно и да направам споредба со употребата на видот и во сегашно-итеративни реченици и во вон-временски гномски изрази.

Кристина КРАМЕР (Торонто)

ЛИТЕРАТУРА

- Aronson, Howard I. 1977. "The interrelationships between Aspect and Mood in Bulgarian" *Folia Slavica* 1, 19-32.
- Chung, Sandra and Alan Timberlake. 1985. "Tense, Aspect and Mood in Language Typology and Syntactic Fieldwork, vol. 3: Grammatical Categories and the Lexicon, ed. Timothy Shopen. Cambridge.
- Felder, Grace E. 1984. "Aspect and Modality in Bulgarian Subordinate Clauses" in *The Scope of Slavic Aspect Slavica*, Columbus, Ohio.
- Friedman, Victor A. 1977. *The Grammatical Categories of the Macedonian Indicative*. Columbus, Ohio.

- К о н е с к и, К и р и л. 1979. *Глаголските конструкции со ќе во македонскиот јазик*, докторска дисертација, Универзитет Кирил и Методиј, Скопје.
- К р а м е r, C h r i s t i n a E. 1986. *Analytic Modality in Macedonian*. Munich: Verlag Otto Sagner.
- Р а l m e r, F. R. 1986. *Mood and Modality*. Cambridge: Cambridge University Press.